

SZEMLE

A DIALEKTIKA REHABILITÁLÁSA

Karel Kosik: *Dijalektika konkretnog*, Prosveta

Az utóbbi évtizedben egy probléma volt az a hajtóerő, amely előre vitte a marxizmust, újabb és újabb nekirugaszkodásra bírta a marxistákat. Ezzel a problémával való birkózásban születtek a nagyjelentőségű alkotások, gazdagodott a marxizmus, rázta le a megrekedést, sőt szakított azzal a tévhittel is, hogy a marxizmus minden kérdést megoldott, csak meg kell találni a megfelelő idézetet. A problémát több formában fogalmazhatjuk meg. Lényegében így tehető fel: ha az ember maga teremti a társadalmat, csinálja a történelmet, hogyan lehet a társadalom, a történelem mégis emberektől független törvényeknek alávetve? Vagy a variációk: az ember teremti a körülményeket, hogyan lehet mégis az ember maga is a körülmények műve; az emberi valóság az ember alkotása, hogyan igazhatják le a teremtett művek a teremtőt, az embert?

A problémával való birkózásban magától értetődő volt a másik végletbe csapás is — a sztalinizmus primitív gazdasági determinizmusa után visszahatásként törvényszerűen jelentkezett az emberi szabadság abszolutizálása. A másik végletbe csapás egyáltalán nem véletlenül párosult azzal a felfrissüléssel, amit az ifjú Marx felfedezése hozott, a praxis, az emberi szabadság elméletének felfedezése az ifjú Marx műveiben. Mindennek következménye lett a dialektikus viszony egész bonyolultságának meg nem értése, egyszerűen a másik oldal abszolutizálása. A gazdaság, a törvény egyszerűen az ember műve, az önállóság ténye elhanyagolható, vagy pedig valami ideiglenes, az elidegenülés következménye.

Ezzel ismét elsikkadt a dialektikus kapocs a szabadság és megkötöttség között, leggyakrabban egészen addig, hogy a szabadság és megkötöttség birodalmát is az e világ—túlvilág abszolutizált ellentétpárjaként különválasztották. Ma van az elidegenülés és a jövő társadalmában lesz a szabadság. Mindkét állapotban elsikkad tehát a szabadság és megkötöttség dialektikus egysége. Az ember ma is, most is szabad, csak ez a szabadság hozhatja létre a más és a holnapot egyaránt. A jövő társadalmában is megkötött lesz, mert csak ez a megkötöttség lehet az emberi szabadság alapja. A dialektikus viszony meg nem értése szülte azokat az elméleteket is, melyek szerint a dialektika — vagy éppen egyes elméletek szerint a marxizmus — megszűnik a jövő társadalmában, mivel az nem lesz a gazdaság elsőbbségére alapozott, vagy azokat, melyek

szerint a dialektikát rögtön a fiatal Marx naturalizmus-humanizmusával kell helyettesíteni.

Kosik műve úgy jelentkezik, mint a dialektika rehabilitálásának, az új szintézis megteremtésének kísérlete. Persze, nem lehet egyszerűen a másik végletbe csapás visszahatásának elkönyvelni. Közelebb jutunk az igazsághoz, ha figyelembe vesszük a csehszlovák körülményeket, amelyek között még 1960-ban is, amikor a mű született, reális veszély volt, hogy súlyos következményekkel jár, ha valakit revizionistának minősítenek. Ilyen körülmények között Kosiknál a sztalinizmussal szemben jelentkező másik véglet már nem is léphetett föl. Ugyanakkor azonban reális követelményként jelentkezett a marxizmus felfrissítésének szükséglete is. Így vált lehetővé, hogy Kosik a két véglet között keresse a középutat. Ez a középut azonban lényeges eredményekhez vezetett, és ugyanakkor a másik végletbe csapás elégtelensége megérlelte azt is, hogy a kosiki középut nemzetközi tekintélyt vívjon ki magának.

Központi gondolata a szabadság és kötöttség dialektikus egységének keresése. Általános társadalmi vonatkozásban is megpróbálja érvényesíteni ezt a gondolatot, annak hangsúlyozásával, hogy tévedés a gazdaságot csak pusztán kötöttségnek, az embernek határt szabó törvények és szabályok forrásának, meghatározó alapnak értelmezni, hisz a gazdaságban is benne van az ember, vagyis már az sem létezhet, az embertől függetlenül, nem jöhet létre az ember szabadsága nélkül. Ezért téves minden elmélet, amely abból indul ki, hogy a jövő társadalmá a gazdaság jelentőségének, elsőbbségének megszüntetésén épül majd fel. (Bármennyire közhelynek tűnik, mégis messzemenő elméleti következményei lehetnek már annak, hogy emlékeztet rá: a jövő társadalmát csak a gazdaság fejlettsége teszi lehetővé, tehát az alap ez a gazdaság marad.) Ezért egyetlen lehetséges kiindulópont: a gazdaság a szabadság és megkötöttség — a Kosik által is átvett hagyományos terminológia szerint szükségszerűség — egysége: „A gazdaság nem kizárólag a szükségszerűség szférája — írja —, de nem is csak a szabadságé, hanem az emberi valóságnak olyan területe, amelyben történelmileg jön létre a szükségszerűség és szabadság egysége.”

A szabadságnak és kötöttségnek ezt az egységét, amelyet felismer és a gazdaság esetében hangsúlyoz is, nem viszi végig minden társadalmi vonatkozásban. Központi témája ugyanis ennek a dialektikus egységnek egy sajátos vonatkozása: a megismerés és a megváltoztatás egysége, vagyis ez a kettősség a megismerésben. Ez a szabadság és kötöttség dialektikus egységének egyik része: a megismerés elválaszthatatlan az ember szabadságától, alkotásától, ennek a szabadságnak azonban határt szabnak, keretek közé szorítják az elért eredmények, amelyek a megismerés elérhető határát is megadják. Vagy másik oldalról megközelítve: az ember mindig többet lát, hall, mint amennyit érzékszerveivel közvetlenül felfog. Mert minden látott tárgy képzetének kialakításában benne van az emberi érzékszervek a praxis által létrehozott fejlődésének évszázados eredménye és az ember egyedi-társadalmi tapasztalata. Az érzékszerveknek és a tapasztalatoknak a praxis által megteremtett foka tehát kötöttség, de csak ez lehet az alapja a szabadságnak, a minden vonatkozásban ember által teremtett világnak.

A szabadság és kötöttség dialektikáját Kosik nem viszi egységesen végig. Ezt megakadályozza már az is, hogy műve nem is egységes egész-

ként született. De könyve rendkívül figyelemreméltó vállalkozás e dialektika megragadására, és ezért rendkívül hasznos szolgálatot tehet ma, amikor a hamis végletek elleni harcban ismét felülvizsgáljuk a megválaszoltak hitt kérdéseket.

b-t

MI AZ ESSZÉ?

Hagyomány és egyéniség, Az angol esszé klasszikusai. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1967.

Hagyomány és egyéniség, ez a címe a klasszikus angol esszé könyvének, amelyet az Európa Könyvkiadó nemrég közétett. Talán ez az első „keresztmetszet” típusú könyv az utóbbi évtizedekben, amely lényegében kielégítheti az olvasót, abból a szempontból, hogy nem került be a kötetbe színvonalon aluli írás pusztán azért, mert valamely irányzatot bemutatandó — nincs jó írás. A válogatók azt a nehezen elérhető célt tűzték ki maguk elé, hogy keresztmetszetet adnak az angol esszéről kezdeteitől napjainkig, tehát Bacontól Eliotig, majd négy évszázadot ívelve át, s egyúttal felölelik e laza műfaj minden érdemes típusát, a politikait, irodalmi, természettudományi, azokon belül pedig megint csak a szigorúan elmélkedőtől a már-már szépirodalmi ábrázoláshoz folyamodó válfajig. Ennek a roppant feladatnak természetesen még ebben a 600 lapot kitevő könyben sem tehettek eleget, noha 43 szerzőt vonultatottak fel egy-két rövid írással. Az olvasónak azonban ettől függetlenül megvan az az igaz öröme, hogy valamennyi írás igen színvonalas.

Persze ezúttal is, mint minden ilyen alkalommal, felbukkan a kérdés: talán jobb lett volna negyedannyi névvel találkozni, kizárólag az esszé csúcsalkotóira korlátozni a válogatást, olyanokra, mint Bacon, Steele, Johnson, Lamb, Hazlitt, Macaulay, Chesterton, Woolf, Aldous Huxley és Eliot, s mindegyiküktől jóval több írást kapni. Nyilván helyénvaló észrevétel. Akkor azonban okkal hiányoltuk volna a kitűnő Cowley, Swift, Pope, Quincey, Carlyle vagy Pater nevét. Tartsuk észben, hogy az angoloké a világ egyik leggazdagabb esszéirodalma. Érzésünk szerint tehát ez a kötet jó leltáranyagot nyújt arról, hogy milyen további esszé-köteteket kellene kiadni az angol szerzőktől. Az egyik például a Fieldingtől Eliotig vezető fonál: a szerző műhelytanulmányokban elméletileg tisztázza saját szépirodalmi törekvéseit. A másik az élettapasztalatokra épülő, bölcsen oktató esszé, amelyet Bacon vagy Chesterfield grófja hagyományozott, s roppant finom, modern formája Aldous Huxleynál is felfedhető. A harmadik a groteszk, ironikus, sőt szarkasztikus esszé, amelyre Steele, Johnson, Lamb, Hazlitt, Quincey, Chesterton szolgált kiűnő példát könyvünkben. Nem utolsósorban ragyogó kötetet adhatnánk ki például Gázlámpák és egyéb tárgyak címmel, összegyűjtve a körülöttünk heverő legkülönfélébb tárgyakról szóló legjobb esszéket.

Ezzel szemben a kötet kényszerítően felveti a kérdést: vajon mi az esszé? Abody Béla okos, tömör utószava, amely eligazítja az olvasót az angol esszéirodalomban, megadván az esszé néhány genotípusát,

közvetve szintén ezt a kérdést feszegeti; a szerző igen szkeptikusnak látszik azt illetően, hogy megbízhatóan körülhatárolhatjuk ezt a ropant rugalmas műfajt. Annyi esszét olvastunk már arról, hogy mi az esszé, s a nézetek olyannyira különböznek, noha mindegyik érvelés helyénvalónak látszik, hogy magunk sem bízunk abban, bárki is mindannyiunkat megközelítően kielégítő megoldáshoz juthat. De gondoljuk, akadnak pontok, amelyekben jobbra egyetérthetünk, kivált arra vonatkozólag, mit tartunk *ma* esszének, mit tekinthetünk *még ma is* annak. Gondoljuk, az esszében valamely eszmét, gondolatot kell intellektuális úton, érveléssel, kötetlenül értekezve kifejttenünk, s így aztán azt az írást, amely lényegében szépprózai eljárással, egy hős ábrázolásával, cselekedeteinek allegorikus értelmével kívánja kifejezni a gondolatot, nem tekinthetjük félreérthetetlenül esszének. Annál kevésbé, mert az esszé elemei már réges-rég beáramlottak a törölmetszett szépprózába is. Ilyen értelemben vitásnak találjuk, vajon Goldsmith Mitugrász ura esszé-e. Hasonlóképpen úgy véljük, az esszéhez nem elég csupán egyetlen csattanós ötlet vagy gondolat kifejtése. Ilyen esetben legfeljebb krockinak, tárcának, karcolatnak, cikkeknek tekinthetjük az írást. Addison Tulipánok című írása például ilyennek tűnik. Az esszéhez, úgy véljük, *gondolatsor* kelletik.

Persze, még ha elvben egyet is érthetnénk megannyi elhatároló pontban, felbukkanna az akadémikus kérdés, vajon jogunkban áll-e nem esszének tekinteni azt az írást, amelyet a korabeli emberek annak tartottak. Véleményünk szerint napjainkig több, akkor még egybefolyó válfaj körülhatárolhatóbb formát öltött, s szükség esetén utólag ennek alapján szelektálhatjuk a műfajokat. Vagy legalábbis annyit megtehetünk, hogy egy-egy esszéíró, Addison vagy Goldsmith írásai között válogatva előnyben részesíthetjük azokat, amelyek közelebb állnak az esszéről alkotott mai felfogásunkhoz.

Major Nándor

PAP KÁROLYNÉ KÖNYVEIRŐL

Pap Károlyné az írófeleségek kivételes típusához tartozik: olyan feleség ő, aki ma sem az *író*t hirdeti elsősorban a férjéről szólva, hanem az *embert* — az egyéniséget, a teljességnek egy olyan szenvedélyével, amely előtt tisztelettel kell adóznunk. S tehetjük ezt, hiszen szokatlanul puritán szerénység is jellemzője ennek a feleségi magatartásnak, s nyilván szeretet vezette tettei éppen azért nem devalválják a halott író, hanem szolgálják s emlékének adózó gesztusait helyezik előtérbe.

Azonban nemcsak ez a halott iránti szeretettel teljes kegyelet adta kezébe a tollat, amikor írni kezdett, de ez a kegyelet volt az, amely a nagy alkotó egyéniség árnyékában sorvadozni kezdő és jeleket csak ritkán adó írói kedvét feltámasztotta és munkába fogta. Nyilván szépírói hajlandóságai nem törtek volna felszínre, ha Pap Károly oldalán élhette volna az életét, szemérmesen elrejtette volna és elnyomta volna ezeket a hajlamokat a nagyobb feladat, Pap Károly élettársaként élni, kedvéért. Írói hajlamainak csipkerózsika-csókja tehát az a tragikus

tény volt, hogy Pap Károlyt elrabolta a háború, s az emlékező sorokat már nem a feleség, hanem az író róttá, aki jellegzetesen szépirodalmi megoldásokat keresve szólt férjéről és világáról. Áttételesen tehát, ugyanakkor pedig perzselően vallomásos szubjektivitással is, következőképpen a valóságos adatokhoz és tényekhez tapadó módon s mégis a szépirodalom „külön világába” költözött és regényesen, mintha idegen sorsokról lenne szó.

Legnagyobb élményéről és ihletének igazi forrásairól árulkodnak a Pap Károlyról írott és a neki szentelt sorok: mintha egy modern Laodameia idézné meg szenvedélyes lenyűgözöttségében ismételtlen halott Protesilaosát a szépirodalmiság valóságteremtő erejével, miként a Káprázat című novellájából is kitetszik — mindazokkal a viszonyokkal, amelyeknek bogozását az író Pap Károlyról szólva ismételtlen megkísérli: „Ekkor már ötödik éve éltem gyászom és gógóm kriptájába zárva, odaveszett szerelmemem emlékével. Képe odatámasztva a falhoz, emberméret fölötti magasságban, s elevenre festett tekintete uralta sötét nappalomat és sötét éjszakámat. Magányom áthatolhatatlan feketeségében ott húzódott meg minden egykor elkövetett vétkem, közöttük a legnagyobb: utolérhetetlen alázatom gógje, amivel lenyűgöztem magamhoz korán letört életét. Sokszor így szólt hozzám: lenyűgöztél. De ebben a szóban benne van a nyűg is, kedvesem, érted? A nyűgöt is érzem — folytatta haragosan —, egyszer még meg kell bűnhődnöm érte...”

Nem véletlen, hogy Pap Károlyné első könyve, a Pap Károly egyéniségét és sorsát festő, emberi temperamentumát megidéző ezt a címet kapta: *Bűnbánat* (Bp. 1962). Az első mű minden ismérve felfedezhető ezen az alkotáson: aránytalanságai és íróságának spontaneitása egyaránt, amely erényként az élmény mélységeit fedi fel, az írói munka hiányaként pedig az író egyértelműen az ihlet élményhez tapadó természetét revelálja, hiszen a szépíró biztonságával csak azon a területen mozog, amelyet az átélt élmény közvetlensége fog be, viszont a kreatív fantázia már nem a sajátja, s így inkább hangulat- és érzelmefestő ereje tud megmutatkozni, míg „ember-teremtő” s kitaláló ereje, nem különben pedig kompozíciós ambíciói háttérben maradnak.

Pap Károly-élményének jellegét az író az Ismerkedés című elbeszélésében így határozza meg: „Azarel György más, mint az egész világ. Az egész világ: egy világ — és ő egyedül: egy másik egész világ. Mind ezt — nem ismételhetem elégyszer — én abban a pillanatban megértettem, amikor belépett közénk...” Egy életre szegődött ekkor Pap Károly mellé ki nem húló szenvedéllyel Pap Károlyné, ám kettejük viszonyának nem csupán formális, alaki történetét írta meg a *Bűnbánat* című könyvében, s fejlesztette tovább a Pap Károly-témához kapcsolódó azóta írott elbeszélésekben, hanem megkísérelte, s nem kis sikerrel, az emberi helyzet általános síkjai felé elvinni kettejük konkrét történetét, különösen legjobb lapjain, legihletettebb pillanataiban, amikor is az elbeszélés már túllép a leírás és ábrázolás határain és a „szolgálat” problematikáját kezdi feszegetni és az önzés határkérdéseit elemezni. Mert Pap Károlyné *szolgálni* akarta Pap Károlyt, a varázslatos embert és a nagy író, anyás önzéssel, s írásai tulajdonképpen ennek a szolgálatnak, mint létformának, tragikus nagyságát és szépségét igyekeznek felmérni és lényegébe hatolóan megmutatni gazdagságát, egészen a *Bűnbánat* című kötet hasonló című, prózaversszerű lírai pró-

zájának azokig a soraiig, amelyekben arról beszél, hogy „furcsa tébolya van, mióta nem jött haza . . . mióta halott”. Így fordul azután a figyelem az írónőre szinte véglegesen, aki árvaságának és gyászának szenvedélyes végtelenséget mutató állapotában él, szüntelenül abban a tudatban, hogy: „Vigaszom, hogy az én árvaságomnak nincs folytatása, az én gondomat, gondolatomat nem jegyzi fel többé soha senki, mert én nemcsak önmagamban, de önmagammal is teljesen kipusztulok egykoron.” Önelvű szemléletének és művészetének határterületeire érkezett el érzelmvizsgálatai közben így Pap Károlyné, s az *író* ébredésének lehetünk tanúi ebből következően.

Újabb kötetei (*Hallgatódzók*. Bp. 1964. és a *Lemerülés*. Bp. 1967.) már ennek az önállósult írósnak az eredményeit hordozzák elsősorban. Természetesen ezekben a kötetekben is felfedezhetjük már a *Bűnbánat*ban megfigyelt jellegzetességeket, közöttük a legfontosabbat és a legjellemzőbbet, hogy Pap Károlyné szépírói világának a köre egészen kis sugarú, hogy az önéletrajzi mozzanatoknak van elsőrendű szerepe nála, s hogy szépíróságának valóságanyagát találja meg ebben a körben. Egy családi „saga” körvonalai bontakoznak ki a két kötet műfajilag változatos jellegű írásainak füzéréből, szemmel láthatóan a maga családjának krónikáját írja, középpontjában a maga alter egóját képviselő Jelenával. Ezt beszéli ki a Könyökvédő című írása párbeszédekben is, amelyek tulajdonképpen foglalatát képezik ennek a „családtörténetnek”. Az anya mondja itt Jelenának: „Megírtál te engem már százféleképpen. Hogy úgy mondjam, belőlem táplálkozol te még most is. Összeállítottál, szétszedtél, megint összeragasztottál.” Figyelemreméltó és jelentős egyéniségek, szépirodalmi-lélektani mozzanatok galériája készül Pap Károlyné freskóiban — nemegyszer úgy, hogy az írás az emberi egzisztencia problémáiba is behatolva, a létezés tragikus mélységeiről is hírt hozhat. A kritikusi figyelem különösen A *Taigetosz* hegyén című kisregényszerű nagyobb elbeszélése mellett időzhet legtovább, amelyet az írónő a Könyökvédő Zizijének alakja körül épített ki. A púpos lány történetében a púp kórtanát igyekezett megírni, s ebben a műben mutatta meg Pap Károlyné tragédiás szemléletének az arányait is. A biztos vonalvezetés, a részletek ökonómiaja jellemzi ezt a művet, melyben Pap Károlyné elbeszélő modora is tisztán, salakmentesen érvényesül, szerencsés összhangban az emlékező, múltidéző írói alapállás lírai tónusával. Itt már nem érzelmi intenzitása van csupán a műnek, hanem jellegzetesen szépirodalmi vonatkozása is, amely az ábrázolás, a megjelenítés és elevenítés erejét hirdeti.

Legszenvédélyesebb könyve a *Bűnbánat*, a legkiegyensúlyozottabb, szépirodalmi szempontból a legtisztább a *Lemerülés*. S nem véletlenül. Egy íróság lassú, de egyenletes bontakozásának lehetünk tanúi Pap Károlyné könyvei időrendjének vonalán vizsgálódva. S máris egy írói egyéniséget üdvözölhetünk, akinek sajátos és minden más írói világtól eltérő világa van, amelyet szuverén írószóval fedez fel és mutat meg. Viszont belterjességére vall, hogy művei valójában „variációk egy témára” — a könyvekben észlelhető helyzet- és személyazonosságok ezzel magyarázhatók. Tagadhatatlan azonban, hogy az ismétlődő helyzetek ugyanakkor az élet mélységeinek és titkainak újabb és újabb köreit is érintik — az írónő feltáró és elemző kedvének szívósságát bizonyítva.

(BI)